

MANUEL RIBAS PIERA

“...l'única arquitectura important del segle XX ha estat la del Moviment Modern, i tot el que està bé continua vivint d'aquella renda.”

MANUEL RIBAS PIERA

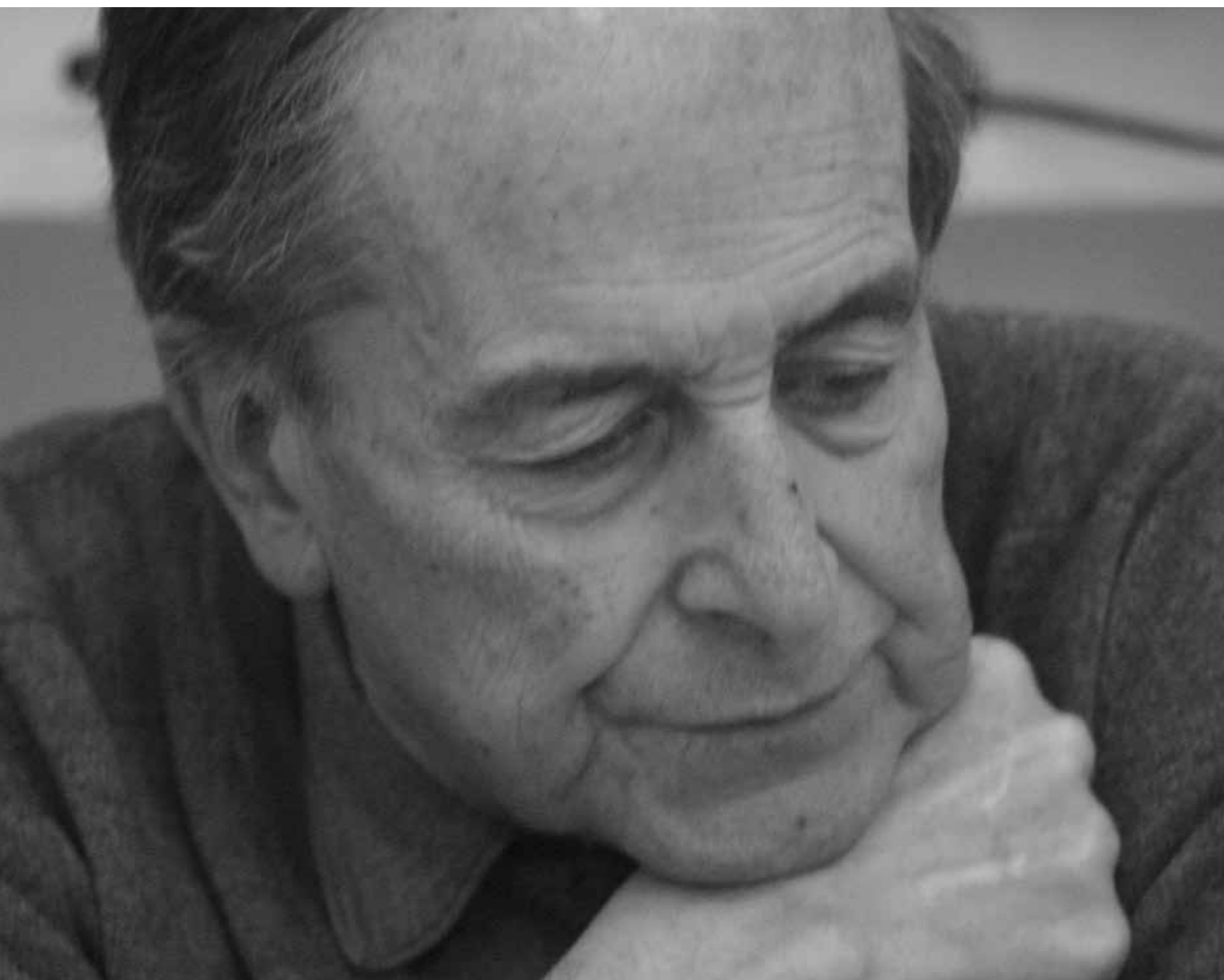
Nascut a Barcelona el 1925.

És Doctor en Arquitectura i Llicenciat en Dret. Ha format part del Grup R d'arquitectes.

Fou catedràtic d'Urbanisme a la UPC del 1956 al 1990 i, després, professor emèrit. Ha redactat els plans urbanístics de Palma (Mallorca), Múrcia, Tortosa i Ripoll, i ha configurat la boca nord del túnel de la Rovira, la nova rambla del Carmel i la ronda de Dalt de Barcelona.

És autor de l'edifici dels Laboratoris Uriach al Clot i del nou campus de la Vall d'Hebron (Universitat de Barcelona), com també de la restauració i ampliació del celler de Gandesa.

Ha escrit els llibres *Jardins de Catalunya i N. M. Rubió i Tudurí* i *el planejament territorial*.

MANUEL RIBAS PIERA

Barcelona, 2006

ENTREVISTA: FERRAN SAGARRA

FOTOS: DAVID CAPELLAS I KEVIN PENALVA

Per a molts arquitectes catalans de més de 35 anys, en Manuel Ribas i Piera és una referència, com a mínim perquè vàrem anar a la seva classe d'urbanisme de l'Escola d'Arquitectura. Els qui, a més, hem tingut el privilegi de col·laborar amb ell a l'Escola i a la vida professional en algun moment, sabem de l'interès de fer-lo parlar sobre la seva experiència docent.

Però Manuel Ribas no és conegut en el món professional només com a professor: és un arquitecte i urbanista destacat, i ha participat i participa amb esperit de servei civil exercint càrrecs com el de subdirector de l'ETSAB, membre de la Comissió d'Urbanisme de Catalunya o membre del Institut d'Estudis Catalans, entre d'altres.

Aquesta voluntat de servei és, segurament, una de les característiques més definidores de la seva personalitat discreta, sense ambicions desmesurades de protagonisme. Potser per això no és fàcil fer-lo parlar d'ell mateix i de la seva obra, com es proposava l'entrevistador. L'altra especificitat que facilita la tasca és la seva concisió i amenitat d'expressió-fruit de l'experiència docent?-, que converteix la conversa en una estona agradable i instructiva.

La combinació de la seva racionalitat implacable (segurament, herència dels jesuïtes), la seva sensibilitat per la bellesa literària o plàstica i de la seva capacitat de treball, li ha permès fer una obra arquitectònica apreciable. Complementàriament, el que podríem anomenar "convicció normativa democràtica" com també la seva afició excursionista, n'han fet un important urbanista/paisatgista.

Relativament baixet, fornit i sòlid, amb el cabell sempre molt curt, corbata i americana quotidianament informals i unes sabates de sola de goma gruixuda, en Manuel Ribas aparenta el que és: algú de fiar. En aquesta entrevista, intentaré esbrinar les relacions entre les diferents facetes de la seva activitat professional polièdrica, tot resseguint cronològicament la seva biografia.

ANTECEDENTS BIOGRÀFICS

Tu ets d'una família d'arquitectes. Com va influir la professió del teu pare i del teu avi en la teva decisió de continuar-la?

Ja que esmentes la paraula *biografia*, t'explicaré el meu context prearquitectònic. La meua branca Ribas va fer el típic trànsit d'integració cap amunt, sociològicament parlant. Vull dir que a la meitat del XVII els meus avantpassats més remots que he pogut documentar (amb l'ajuda de dos col·legues, en Manuel Guàrdia i en García Espuche, val a dir-ho tot) eren uns hortolans dels Horts del Marquès de Ferlandina (avui carrer de Ferlandina, en ple Raval). Aviat van millorar i van esdevenir propietaris d'unes altres hortes, més cap al mar, al carrer de Trenta-claus (avui Arc del Teatre). Jo penso que els primers barcelonins de la nissaga eren cabalers, probablement de la Garrotxa (hi ha una tradició familiar que assenyala Joanetes) i tot fa pensar que el bandolerisme i les guerres del 1640 els van fer anar cap a la capital. Allí van fer l'únic que sabien que era l'agricultura.

Cap a començaments del XIX hi ha un hereu que s'atipa de fer de pagès i obre una botiga de xocolata. No a qualsevol lloc, eh?, sinó al carrer de Ferran, just al primer tram que es va obrir, des de la Rambla fins una mica més enllà del Convent dels Caputxins, avui Plaça Reial). Allí passen dues generacions, fins al meu avi, que va ser Doctor en Medicina i professor a la Facultat.

Per la banda de la meua mare, els Piera vénen, de lluny, d'uns teixidors de Sarrià, però no estan documentats fins a començaments del XVIII com a pagesos rics de les Corts de Sarrià, com aleshores es deia. Passen quatre generacions fins arribar al meu avi Piera, ciutadà de Sants, que l'any 1900 crea el Fomento de Obras y Construcciones amb el capital d'unes quantes pedreres de Montjuïc i la infraestructura de carros i mules per portar la pedra fins a Madrid, si cal. Així, doncs, la meua mare, nascuda a la casa pairal de Sants, ja porta ciment a la sang i, en enamorar-se del meu pare arquitecte, la relació sang-ciment es fa més intensa. I llavors es neix jo, a la primavera del 1925. Aquí acaba la biografia prearquitectònica, com t'he dit abans.

La meua vocació d'arquitecte va ser tardana. Òbviament, jo veia el tragí del despatx patern, situat on el tinc encara i vivint al mateix replà d'escala. Els estudiants col·laboradors del meu pare (Bassols, de Vic; Gaztelu, de Pamplona; Baldrich, de Vilaseca) m'ajudaven a fer les multiplicacions difícils amb la maquineta de calcular rotatòria (que encara conservo). Un dels meus records més antics és anar a buscar –amb la meua mare– el pare a l'obra de reforma del Banc Hispano-Colonial de la Rambla, a la planta baixa de l'edifici de Tabacos de Filipinas. Però, a part d'aquests contactes i durant el meu batxillerat, abans, durant i després de la guerra civil, en successius col·legis de jesuïtes, no em plantejava el tema de la futura universitat. Una cosa sí que estava ben clara: a casa, els nois havien d'estudiar carrera!

En el darrer any de batxillerat (setè, en aquella època) –era el curs 1940-1941– la pregunta va passar a ser urgent. Malgrat que l'Arquitectura tenia fama de carrera llarga i difícil de començar (prediccions que es van acomplir a bastament); he de confessar que la biblioteca del meu pare va influir bastant en la meua decisió. Els companys de batxillerat em planyien! Mogut per un jesuïta, gran mestre i professor de lletres, vaig barrejar la carrera de Dret amb la d'arquitecte, que era la més assequible entre les humanístiques, i així vaig poder simultanejar-la amb l'ingrés a l'Escola. Per a mi va ser el contraverí en els duríssims anys de l'ingrés, on tot era ciència pura i dura, amb excepció dels dos exàmens de dibuix lineal i de figura (o d'estàtua com en deien a Madrid) veritables calvaris per als qui volíem ser arquitectes. Certament, això avui ha canviat bastant.

LA FORMACIÓ D'ARQUITECTE

Com era l'Escola d'Arquitectura dels anys quaranta on et va tocar estudiar?

A la Universitat d'aleshores totes les carreres començaven a l'edifici de la plaça de la Universitat, excepte els enginyers industrials. Els d'arquitectura, després de dos o tres anys a la Facultat de Ciències passàvem a l'Escola (que era al segon pis, de l'ala de ponent o del carrer Aribau). Durant els anys quaranta, l'escola era políticament conformista i disciplinada, com tota la universitat espanyola en aquells anys. De portes endins, mesurada i amable per als catorze estudiants del meu curs. El clima angoixant de l'ingrés s'havia convertit en una albada de felicitat. Per fi, quan ja feia tres o quatre anys que havíem començat, vàiem de prop l'arquitectura. Es pot dir que tota l'Escola era una gran família composta per un centenar d'estudiants, repartits en sis cursos, més una vintena de professors, tots ells arquitectes. Un cop passat l'ingrés, hom podia suspendre assignatures però era rar repetir curs. Jo crec que els ensenyaments que vàrem tenir eren molt més complets que els d'ara. Comparativament –i ho dic per experiència molt directa–, crec que, tret de Projectes, Urbanisme i Composició, l'Escola d'ara és una escola palesament light, per exigència del pla d'estudis.

L'aspecte d'estudi o taller bohemí era molt agradable i es contraposava amb el fred glacial, que feia a l'Escola durant tot l'hivern, que li va fer merèixer el nom de la Sibèria. He deixat per al final l'aspecte sociològic. L'Escola que vaig viure era absolutament classista. Tots eren fills de papà. Alguns, a més, eren fills d'arquitecte. Sort dels estudiants de fora, que potser introduïen una certa varietat social, però tampoc gaire, si ho comparo amb l'alumnat actual. Pensa que aleshores bascos, aragonesos, valencians, mallorquins i canaris venien a estudiar a l'Escola de Barcelona. Aquests feien una pinya, externs a la vida burgesa de Barcelona. Per als d'aquí, quan les classes acabaven a la una, calia anar al passeig de Gràcia fins a les dues si hom volia entrar en l'engranatge social. Val a dir, però, que els estudiants d'arquitectura barcelonins tiràvem cadascú pel nostre costat, amb les nostres relacions i associacions privades.

La població de l'Escola –*faltaría más*– era totalment masculina. Nosaltres vàrem viure tres excepcions; a primer curs, una noia de Salamanca que no va acabar; a segon, una noia cubana que va deixar-ho per falta de convalidació i, a cinquè dues estudiants barcelonines de Lletres que van compartir com a oients el curs d'Història de l'Arquitectura.

Quins són els professors que et van influir o recordar? Com eren els estudis i quina relació teníeu amb la resta d'estudiants?

En l'aspecte pedagògic, ja he dit que l'ensenyament que vàrem rebre era molt complet. El clima d'exigència era molt alt. Jo crec que anàvem més escopetejats que els actuals alumnes tot i que també hi van. Entre els professors, hi havia de tot i tots amb trajectòries brillants: vàrem tenir els Jujol, Canals, Darder, Canosa, Florensa, Munné, Terradas, Bassegoda Musté, Monguió, Cendoya, Solà-Morales i Roselló, Llopart i Ràfols. Els quatre cursos de Projectes que vàrem cursar foren portats pels professors Bona, Nebot, "Pelayo" Martínez i Domènech Roura, per aquest mateix ordre. Crec que el repertori no era dolent. Les classes amb els Jujol, Florensa i Ràfols foren memorables. El primer, orientat al dibuix del gòtic, era una bona introducció. El segon, amb un curs completíssim de construcció, n'era una altra. Ràfols, al llarg de dos cursos, ens donava una visió extensa sobre l'art i l'arquitectura.

També estudiàrem a fons coses diverses, com mecànica, càlcul d'estructures (amb mètodes matemàtics anteriors al de Cross), hidràulica i arquitectura legal, però jo tenia molt clar que la veritable espinada de la carrera era el seguit dels projectes. La classe de Projectes I a segon curs la donava un professor excel·lent, l'arquitecte Eusebi Bona,

“Jo crec que els ensenyaments que vàrem tenir eren molt més complets que els d'ara. Comparativament –i ho dic per experiència molt directa–, crec que, tret de Projectes, Urbanisme i Composició, l'escola d'ara és una escola palesament light, per exigència del pla d'estudis.”

“Avui dia el, el que considero que és un fracàs de l'arquitectura “deconstruïda” i “postmoderna” ha confirmat que l'única arquitectura important del segle XX –és a dir, fins ara– ha estat la del Moviment Modern i tot el que està bé continua vivint d'aquella renda.”

un empordanès de Begur molt pintoresc i de gran personalitat. La classe era a la tarda, tres cops per setmana. Els alumnes havíem d'arribar puntuals, estendre els papers i esperar la visita... i la crítica –que podia ser sagnant o podia ser de gran afabilitat–. Tot depenia de la qualitat dels croquis presentats. Fixos als nostres llocs, tots sentíem la crítica de tots i esperàvem esverats el nostre diagnòstic. El joc d'escaires no podia ser petit, ni tampoc els núvols que acompanyaven els alçats. Si eren petits, no podien ser d'arquitecte! El recordo com un curs important en la meva formació.

Les relacions amb els alumnes dels altres cursos eren variables. Davant teníem un curs de només vuit estudiants i, dos després del nostre (el curs d'en Federico Correa) hi havia un curs de més de 20, que el trobàvem escandalosament nombrosos. Els dels darrers cursos formaven una barreja d'excombatents i de republicans represaliats (com en Josep M. Sostres per exemple) i tots eren tributaris d'un gran respecte i admiració. Però si em preguntes per les relacions enfora, cal dir que eren escasses. Encastellats a les altures, vèiem des de dalt la vida al Pati de Lletres, ben aliena a nosaltres, i recíprocament. He d'afegir que, des del punt de vista de l'autoritat acadèmica, les anomenades escoles especials (Enginyers, Arquitectes, Aparelladors) depenien directament del Ministeri. Va ser cap al 1961 quan es van crear els instituts politècnics amb un president, i aviat van passar a ser universitats politècniques, amb un rectorat en tota regla. Tot era tan precari que el primer rector o director del nostre Institut Politècnic, l'enginyer Víctor de Buen, tenia el despatx als locals de la Delegació d'Indústria, a la Diagonal.

Quan vas començar a ser conscient de la transcendència del Moviment Modern? Arribaven llibres i revistes de fora? Recordes els llibres d'arquitectura que més et van interessar?

Quan érem a mitja carrera va arribar-nos la flaire del racionalisme i, en concret, del GATCPAC, que aleshores eren titllats de “*rojos-separatistas*”. El missatger va ser l'arquitecte Sartoris i els seus volums de l'*Encyclopédie de l'Architecture Nouvelle* que a molts –però no a tots– ens va fer abandonar els ordres clàssics, les motllures, els frontons i les simetries a tot fer. Pròpiament, no va ser per a mi un abandó definitiu perquè a l'estudi del pare vaig seguir demostrant els meus coneixements del clàssic. De fet, jo ja havia sentit a parlar del “funcionalisme” i del GATCPAC quan feia “milícies”, és a dir, a l'estiu de 1943, però sense fer-ne massa cas, però a partir de 1948 ja va ser molt diferent i férem el trànsit –poc meditat– del noucentisme fins al racionalisme amb temptatives que ens sortien folklòriques o Art-Déco. A més, el programa del professor Ràfols a Història de l'Arquitectura acabava amb Gropius i Le Corbusier. Aquí una anècdota: per aquells dies (juny de 1950) es van produir a l'Ateneu les històriques conferències de Bruno Zevi, invitat pel Col·legi (Antoni de Moragas). Jo vaig dubtar d'anar a una conferència perquè l'endemà hi havia examen d'Història, però hi vaig acabar anant i Zevi s'hi va estendre sobre la Bauhaus de Dessau. Casualment, a l'examen, vaig haver d'explicar l'edifici de la Bauhaus i òbviament m'hi vaig lluir. Es pot dir que la Stòria dell'architettura moderna de Zevi va ser una altra ajuda per a una recuperació del clima arquitectònic present a la Barcelona de 1936. I encara un altre llibre: “La nouvelle architecture” del suís Alfred Roth (al qual vaig tenir la satisfacció d'agrair-li uns anys més tard a Zuric), llibre per a mi amb un valor afegit pequè va ser el regal que em va portar de París l'Anna Maria (Seix) a la primavera de 1950 i que durant els primers anys d'exercici professional va ser el meu llibre de capçalera.

Arribaven pocs llibres –al món hi havia hagut la guerra–, però és que, comparat amb avui, se n'escrivien molt pocs. Alguns venien de Buenos Aires i molt pocs dels Estats Units. Després va ser una inundació. En el camp de l'urbanisme (només hi havia en aquelles dates un curs d'urbanologia a cinquè), la ruptura la va fer un extraordinari professor de pràctiques que fou l'arquitecte Joan Margarit Conserneau, just abans de marxar cap a les Canàries. La resta era un munt de receptes extretes del «Städtebau» de Stübben.

ELS PRIMERS ANYS D'ARQUITECTE

Del Grup R, què recordes i com hi vas connectar?

Jo crec que el Grup R va ser bastant més que un episodi. Almenys per a mi va ser un trasbals, voluntari, eh?. El Grup R el va fer –com tantes altres coses– l'Oriol Bohigas quan va acabar la carrera, l'any 1951. Aglutinava una generació nascuda als anys quinze, amb la nostra que érem de 1925. Va anar així: un dia vaig rebre una telefonada, crec que d'en Martorell, convidant-me a participar a les reunions setmanals d'allò que era, sense dir-ho, un record actualitzat del GATCPAC (jo sempre he pensat –però no ho he dit mai– que el fet determinant de la telefonada va ser la tramesa per Nadal de 1953 d'unes felicitacions escrites en unes targetes contestatàries, de fons rabiosament vermell i amb format quasi quadrat).

L'experiència del Grup R va ser molt important per a tots. Ens reuníem un dia a la setmana, de 7 a 9, a l'estudi d'algun dels membres. Allà exposàvem –els que teníem encàrrecs o projectes de concurs– l'obra pròpia i la posaven a disposició de la crítica dels companys. Què fèiem? Com és sabut, muntàvem exposicions –jo vaig muntar la tercera amb en Sostres– i cicles de conferències. Però pot ser no és tan sabut que, en un moment donat, en Pepe Pratsmorsó, que era arquitecte municipal de Terrassa, va repartir un paquet de projectes entre els del grup. Juntament amb en Francesc Bassó, ens va tocar el centre esportiu amb l'Estadi. El primer no es va fer i el segon és l'actual de laavinguda del Pare Claret.

En els primers anys d'arquitecte, en un ambient artístic i social absolutament reaccionari a tota innovació, allò era una finestra oberta al món i a la cultura arquitectònica.

Com a jove arquitecte als cinquanta, com et van arribar els primers encàrrecs?

Els meus primers encàrrecs varen donar la raó a la dita que aquests venien d'alguna de les tres pes “prostitutes, parents o pobres”. No vaig experimentar la primera categoria, però si les altres dues. A Barcelona, tinc més d'una cambra de terrat, projectada, visada i dirigida amb la màxima bona fe. De seguida, vaig descobrir el que després he verificat: que és que, en un moment donat, el jove arquitecte es classifica voluntàriament, ja sigui com a “firmón”, ja sigui com a esclau d'una constructora, ja com a funcionari vocacional esperant sempre la jubilació, ja com a arquitecte en el ple sentit de la paraula. I quan et classifiquen, ja resulta molt difícil escapar de la classe que passivament has triat! Hi havia un paleta que de tant en tant em portava encàrrecs mínims com aquells de les cambres de terrat, i un dia em va portar uns plànols ja fets i em va dir: “No es preocupi, només ha de signar.” Aquell dia és quan vaig veure molt clar tot això que acabo de dir.

Consideres que en aquell moment vàreu fer una lluita “militant” per l'arquitectura moderna? La teva pregunta tanca el capítol anterior i enceta el de la meua vida arquitectònica, lligada amb la modernitat. Realment, va ser una lluita i costava molt no descoratjar-se i passar a fer el *pastiche* sense més preocupacions. Fins i tot ho va fer un conegut arquitecte supervivent del GATCPAC en aquells anys. Tot l'ambient artístic era contrari a l'arquitectura racionalista, però senties que allò era un error quan els quatre grans mestres (Wright, Gropius, Le Corbusier i Mies) havien marcat el canvi de la modernitat. Avui dia, el que considero que és un fracàs de l'arquitectura “deconstruïda” i “postmoderna” ha confirmat que l'única arquitectura important del segle XX –es a dir, fins ara– ha estat la del Moviment Modern i tot el que està bé continua vivint d'aquella renda.

Però costava! Així com en l'urbanisme intentaven enganyar els polítics de la dictadura, en el camp de l'arquitectura intentàvem enganyar el client. Però era molt difícil, i sovint la única sortida digna era –i és– refusar l'encàrrec.

Tenies referències dels CIAM i, als últims, de les discussions dels “joves” sobre la ciutat i la “monumentalitat”?

Deixant de banda l'amistat i el tracte posteriors amb Giancarlo de Carlo i Peter Smithson, es pot dir que les figures de Coderch i de Valls Vergés van ser focus i guies per a molts. El premi al Pavelló espanyol a la Triennial Milanese de 19—va ser un anunci que arribaven temps millors.

La reunió del Team IX a Otterloo, a la qual Correa va assistir com a oient espontani, em va ser explicada directament per ell. Més tard, les *Obres completes* de Le Corbusier i un llibre que em semblava preciós, “*Les trois établissements humains*”, em van anar confirmant en l'estètica i la praxi del Moviment Modern. Molt més tard vaig conèixer Sert i Sobirana, però no els vaig fer cap interrogatori sobre la seva arquitectura. Sí que li vaig fer a Van Eesteren una tarda a Leyden i a Alfred Roth, que ja he esmentat abans, una migdia a l'ETH Zürich.

L'EXPERIÈNCIA A L'ADMINISTRACIÓ

Durant una colla d'anys vas estar treballant per a l'Administració, en particular, en el Pla provincial i, el Pla director de l'Àrea Metropolitana. Jo crec que aquestes dues experiències van ser l'escola la principal per als urbanistes catalans. Parla'ns de les persones, dels referents teòrics, dels debats d'aleshores.

Sí, des de 1954 fins a 1971 vaig ser funcionari. Primer a l'Ajuntament de Barcelona al Servei Tècnic d'Edificis de Mercats, amb el meu antic professor, company de curs del meu pare, el senyor Bonaventura Bassegoda com a cap del Servei, i amb un altre antic professor, el senyor Adolf Florensa com a cap de l'Agrupació d'Edificis.

Et puc assegurar que he trepitjat les cobertes de gairebé tots els mercats i que conec bé les trifulgues entre venedors i la seva idiosincràsia. Després, l'arquitecte Manuel Baldrich em va cridar per treballar a l'Oficina Tècnica del Ministeri, ubicada al segon pis del que avui és el Palau de la Generalitat i aleshores era només Diputació Provincial. S'estava enllentint el Pla provincial de Barcelona, una experiència capdavantera de planejament territorial en la qual vaig col·laborar, amb una metodologia semblant a la que s'ha adoptat avui per als plans territorials dels Pirineus.

Quan l'arquitecte Pedro Bidagor des de Madrid va advertir que calia actualitzar el Pla de Barcelona i pobles circumdants de 1953, els arquitectes Soteres, des de l'Ajuntament, i Baldrich, des de la Diputació (per encàrrec del Ministeri tots dos), varen formar una oficina tècnica de l'Àrea Metropolitana en la qual vaig tenir molta part. Érem una vintena de tècnics superiors (enginyers, arquitectes, economistes, sociòlegs i juristes) i vàrem estar treballant junts des de 1963 fins a 1965 i, com va dir en Bohigas, vàrem produir un pla “tancat en un armari”. Només quan el Pla de l'Àrea Metropolitana va passar a l'esquema director amb efectes indicatius l'any 1968 aleshores es va consentir d'aprovar-lo perquè ja estava descafeïnat.

Va ser un període de formació urbanística per a tots plegats, una veritable escola d'urbanistes. Es va constatar que en urbanisme érem a les beceroles i, d'una banda, el Pla director de París i de l'altra, el *Piano intercomunale Milanese* foren els mentors d'un i d'altre bàndol de tècnics, els grandiloqüents utòpics i els realistes modestos que defensàvem una realitat més a l'escala de les persones i del territori.

La visita de l'arquitecte De Carlo a Barcelona el 1964, si no m'equivoco, va ser el meu primer contacte amb ell per parlar del Pla de Milà que estaven fent.

La visita d'en Giancarlo de Carlo formava part d'un programa col·legial d'ajuda a l'Escola, promogut per Coderch, i De Carlo venia a avaluar la meua classe d'Urbanisme, entre d'altres. Després d'excusar-se per venir a l'Espanya franquista –ho feia per conèixer de prop l'anarquisme català–, va assistir a una classe meua i el comentari va ser bo.

Vaig tenir encara un període de funcionari que jutjo molt desgraciat; tant que em va obligar a demanar l'excedència del càrrec de director de l'Oficina Tècnica Provincial que vaig heretar quan va morir Baldrich. Em refereixo a la represa del Pla metropolità de 1969 en endavant, fins a gairebé la Transició, quan en una mena de triumvirat dirigíem el Pla metropolità en Soteras, en Serratosa i jo, després Muñoz Oms, mentre Solà-Morales i Solans, (i, després aquest tot sol) dirigire el Pla de l'antiga Àrea Metropolitana. Jo crec que estava tot tan mal plantejat que d'allò no en podia sortir res de bo, i així va ser. I no em refereixo al Pla Solans.

L'Oficina encara es va anar arrossegant gairebé fins a la transició, amb una despesa important però només amb resultats analítics aprofitables.

L'ETSAB

Com vas entrar a l'Escola? Cóm i quan es va passar de la urbanologia a l'urbanisme i en què consistí la diferència? Et recordo, com a professor d'Urbanisme, parlant de la ciutat com a sistema, però també recitant-nos el "parque d'Ellisian", la cançó del Peter Seaguer, quan parlaves de la participació ciutadana, del dret a la ciutat i de l'*advocacy planning*. Tot referenciat amb una molt bona bibliografia. Recordo que vas fer venir gent d'altres facultats, en especial d'Economia, a les teves classes d'urbanisme.

Vaig entrar a l'Escola com a professor adjunt temporal (associat, com diríem avui) mitjançant unes oposicions de gairebé quinze dies, tancats els dos aspirants a l'aula de Materials de l'escola vella per tal de desenvolupar sobre paper segellat el projecte d'un hotel a Puigcerdà. Vaig guanyar-les i el meu càrrec va ser ajudar en el taller al professor Gil Nebot (Projectes II) i suplir el professor Segarra Solsona (Teoria de l'Art i Composició) quan ell no podia donar la classe.

Aviat, però, es va jubilar el professor Amadeu Llopart (catedràtic de Topografia a segon i d'Urbanologia a cinqué) i el nou director, el professor Terradas Via, a qui jo dec tantes coses, em va cridar per fer-me càrrec de l'assignatura, ja que havia fet un curs d'estiu a Brussel·les amb Gaston Bardet. Això va ser cap a 1958, fins que va sortir la càtedra a concurs. Terradas tenia bona entrada a Madrid i va ser com va poder dissenyar el Pla '57 i el '64. Com que em demanà consell, jo vaig poder influir en dues coses: en la necessitat d'afegir un taller al curs d'urbanisme perquè no fos una mera col·lecció de receptes per a la viabilitat urbana (Sitte, Hegeman i Stübben), sinó una activitat de projecte complexa i –una altra constatació que va convèncer Terradas– en la necessitat d'assignatures d'economia i sociologia urbana, en paral·lel amb la d'Urbanística. Em vaig quedar molt parat quan ho vaig veure fet realitat en el Pla 64. He de confessar que en els meus primers anys de professor en sabia molt poc i no em sap greu dir-ho, perquè vaig ser "catapultat" a ensenyar urbanologia, quan jo anava per projectes arquitectònics. He d'afegir que vaig fundar, de seguida que vaig poder, les classes gràfiques d'Urbanisme, i per la meua classe teòrica van desfilar alguns que no eren arquitectes (greu escàndol quan el primer convidat, el doctor Llobet, geògraf, va pujar a l'estrada del meu curs). Després van venir Jacint Ros Ombrevella i el malograt Ernest Lluch a explicar "localització industrial". Més endavant, els convidats foren Lluís Carreño i Jordi Borja (sociologia) i Estapé, Soler Llussà i fins i tot Pasqual Maragall a l'assignatura d'Economia Urbana. Això pel que fa als professors aliens a l'arquitectura estricta.

Parla'ns de com van anar canviant els estudiants al llarg dels anys. Durant la meua carrera, l'Escola va passar més temps tancada que oberta, amb la policia entrant i pujant a cavall per l'escala, o altres escenes dignes de pel·lícula. Enmig del terrabastall, alguns professors intentàveu aguantar la dignitat acadèmica. Suposo que era difícil. Recordo les teves classes d'últim curs com unes de les més serioses i formals (en general, les d'urbanisme ho eren) i com tu tractaves de vostè els estudiants fins al dia que es treien el títol i passaven a ser col·legues mereixedors del "tu". Què et passava pel cap quan els estudiants volíem treure algun catedràtic o quan alguns professors associats es declaraven en vaga...

Pel que fa als alumnes, el que puc explicar és el procés de massificació progressiva fins a arribar a l'anonimat de molts d'ells per als professors.

També que als anys que seguiren a 1968 mai no sabies quan l'Escola estaria tancada o oberta. Jo em vaig negar sempre a donar aprovats per mèrits "revolucionaris" (aprovats generals polítics) i recordo un curs d'aquesta època en què vaig haver d'allargar les classes fins al 10 d'agost per tal de fer real l'assignatura. Uns quants ens consolàvem pensant que estàvem tan malament que el futur no podria ser pitjor que el que teníem.

“No és que m’anés malament, però des d’aleshores penso que un pla general és una feina ingrata, mentre que un pla parcial, com el que vaig fer a la ciutat de Múrcia uns quants anys després (*Ensanche Norte*, també anomenat CR-3), és una feina molt més agraïda, en tots els sentits”.

Pel que fa al teu darrer comentari, és cert que jo vaig parlar sempre de vostè als alumnes. Alguns hi corresponien però, d’altres no. Ara penso que devia ser curiós presenciar una conversa en què l’alumne rebia tractament però el professor no. Realment, la confusió es va produir entre els neanarquistes i neocomunistes de l’Escola, quan van traspassar l’esquema de la lluita de classes a la lluita dels estudiants com a oprimits, contra els professors com a opressors. Aquesta concepció no podia ser més ridícula i fora de lloc. Però alguns professors van haver de patir-ho sense entendre-ho.

Recordo una frase teva: “Un arquitecte només projecta a partir del que ha vist” i, en conseqüència, organitzaves uns viatges, molt ben preparats, per veure arquitectura. La Gran Bretanya era l’objectiu principal per visitar new towns, jardins i arquitectura neopal·ladiana, a més de l’Architectural Association i l’obra dels contemporanis brutalistes. Aleshores això era important perquè poca gent viatjava, i representava un esforç considerable. També vas instituir les “setmanes culturals”, a les quals van venir moltes figures internacionals, a partir d’una primera experiència –crec que va ser l’any 1975–, quan vas organitzar unes jornades amb els protagonistes de la “Tendeza”, en què van venir Carlo Aymonino, Matias Ungers, Scolari, Leon Krier, James Stirling i altres (A. Rossi finalment no va venir), amb una assistència massiva d’estudiants. Recordo especialment Giancarlo de Carlo (devia ser l’any 1977), amb qui ja havies iniciat una col·laboració des de l’any anterior 1976 que duraria fins a la seva mort, l’any passat: l’ILAUD.

Els viatges escolars a què et refereixes van ser una conseqüència directa del desori que hom vivia a l’Escola. De la mateixa manera, més tard (1976) va començar la participació a l’ILAUD. T’ho explicaré. El director em va informar que cada curs sobraven diners pressupostats per a viatges de curs. Vaig pensar que calia aprofitar-los. Així, vàrem anar dos o tres vegades a Londres, una a Edimburg (a la qual no vaig poder anar) i la darrera a Granada; per i a les noves ciutats dels segles XVII - XVIII els diners ja es van fer escassos.

Amb l’ILAUD va passar el mateix. El bon sentit de l’Ignasi Bonmatí (secretari de l’Escola fins l’any passat) va fer que m’avisés d’una carta d’Itàlia hi havia desde feia dies sobre la taula del director; era la invitació a participar-hi. Estàvem entre déu escoles de tot el món. Al cap d’uns mesos vaig trobar De Carlo a Madrid en un congrés de la UIA i li vaig confirmar la nostra acceptació, que ha durat fins avui.

Per acabar aquest aspecte docent i universitari. explica’ns com veus les transformacions de l’ensenyament de l’arquitectura durant tota la teva relació amb l’ETSAB.

Això que et diré em fa por que reflecteixi un esperit retro i antiquat, però en tot vull ser sincer. Ja t’he dit al començament que, per diverses raons, els ensenyaments s’han afeblit en profunditat. L’Escola de Barcelona sempre havia format arquitectes, dissenyadors i també constructors en el ple sentit de la paraula. Com que s’ha dit tant que la construcció pot anar a càrrec d’especialistes associats al projectista, ara el projectista és sovint un decorador en el millor dels casos, si no és també un malabarista de les formes i les estructures de manera molt gratuïta. Jo crec que haver escoltat i donat importància a les qüestions tècniques fa que després la conversa amb l’especialista sigui d’igual a igual, i no de subordinació total, seguida de fer el corresponent acte de fe. En aquest punt, recordo la impressió que em va produir la renúncia del Grup MB a una obra primerenca per desavinences en la composició de la façana. En canvi, s’ha millorat en l’aspecte formal, merament de projecte o creatiu, però amb l’afebliment de les formes perquè manquen els substrats tècnics i això es nota.

PROFESSIÓ I PAÍS EN LA TRANSICIÓ

Al final dels seixanta, les expectatives del país anaven canviant. Vols dir res del Col·legi com a referent ciutadà?

Com a membre de la junta entre 1952 i 1965, vaig estrenar l’edifici actual. El savoir faire de Moragas i la seva amistat són un gran record d’aquells anys en què vàrem fer tanta feina professional i ciutadana.

Els anys setanta i vuitanta tu vas fer molts treballs, aquí i a fora, tu eres dels pocs que ja hi tenia experiència. En Lluís Cantallops, com a director general d’Urbanisme, va iniciar un programa ambiciós de planejament municipal, que J.A. Solans va continuar. Parla dels plans en què vas participar i en aquest “fer país” a través de l’urbanisme, però també en la construcció d’una certa manera de definir el que havia de ser un pla, el seu dibuix i el seu programa per art dels professors del Departament d’Urbanisme de l’ETSAB i altres.

L’any 1967 havia concursat per al Pla de la Ciutat de Mallorca i havia guanyat. Va ser el meu baptisme urbanístic més enllà de la teoria, encara sota la Dictadura. N’estic bastant satisfet. Crec que podria haver estat innovador, però un període funest de dos anys de vigència del pla vell quan el meu, amb les corresponents limitacions volumètriques, ja s’havia exposat al públic, el van desvirtuar completament i volgudament.

Poc després (1972), amb un equip semblant que bé es podria qualificar “de luxe”, amb Albert Vilalta, Joaquim Nadal Caperà, Pepe Carrillo i Tomàs Pou (tots futurs càrrecs públics amb Tarradellas), vàrem concursar i guanyar el Pla de Múrcia. Era un terme municipal deu vegades més gran que el de Barcelona i amb una cinquantena de nuclis urbans (“*pedanías*”) escampats sobre aquell territori immens. El vàrem acabar el 1975, ja amb la Llei del sòl nova, la de 1974.

Després van arribar-me les Normes subsidiàries de Reus, de les quals tinc un mal record, i el Pla de Tortosa, que va ser un encàrrec directe quan ja havia fet les delimitacions de sòl urbà de tots els pobles del Montsià i del Baix Ebre. Del Pla de Tortosa, al qual va seguir el pla parcial del Temple-2, en tinc un millor record. Finalment, el Pla de Ripoll, Campdevànol i la Vall de Ribes, que vàrem fer amb tu, en Ferran i en Jordi Carbonell, va tancar el meu cicle de plans generals.

No és que m’anés malament, però des d’aleshores penso que un pla general és una feina ingrata, mentre que un pla parcial, com el que vaig fer a la ciutat de Múrcia uns quants anys després (*Ensanche Norte*, també anomenat CR-3) és una feina molt més agraïda en tots els sentits.

Pel que fa a la “certa manera de definir un pla general” que tu em preguntes, jo crec –com va dir el Secchi per aquells anys– que “cal començar pel negatiu, pel que mai s’hauria d’edificar, i després veure el que en queda... Si no hi caben, és que no hi han de cabre”. Això, que sembla molt simplista, es basa en una regla que jo aplicava, que era limitar el planejament de sòl a 1,5 vegades la projecció demogràfica, és a dir, amb un 50% d’excés per a cobrir possibles errors dels demògrafs, i no més. Això que podia semblar una imposició dictatorial no ho era, perquè l’esdevenidor incert de la ciutat es deixava prudentment parat fins que un altre projectista, davant d’una nova situació, portés el pla futur fins a on fos recomanable; però aleshores a partir de les noves coordenades demogràfiques, socials, paisatgístiques, etc.

Simultàniament, Barcelona, que ja tenia el PGMOU del 1974-1976 va començar la seva gran transformació. Van ser temps importants per a l'urbanisme i per a tots nosaltres, que vàrem tenir el privilegi de participar-hi... Com ho recordes? I què ha passat després? Efectivament, van ser temps molt importants i eufòrics: tots treballàvem d'acord, fent allò que somiàvem des de feia anys.

Jo vaig començar pel "Reconeixement urbà del Carmel", una mena de programa. Després va ser la Rambla del Carmel, en un terreny difícil i corbat, que crec haver dominat; després l'avinguda de l'Estatut, i, més tard, els plans parcials estratègics (amb en Xavier Peiró) i el Pla de millora (amb en Ferran Torrents). Això va venir enllaçat amb l'estudi bàsic de la Ronda de Dalt, després de buscar alternatives de traçat, que no hi eren. Aquest treball va ser per a mi una experiència de classes socials: al sector sud, els interessos que defensaven els "marquesos" i alguns ordes religiosos eren fortíssims, sempre a través d'advocats i d'interdictes. En canvi, al sector nord, més popular, els interessos puntuals s'agrupaven en les associacions de veïns, i, encara que el diàleg de vegades era aspre i difícil, si el projectista tenia la raó ells es deixaven convèncer i es convertien en els defensors del nou traçat que mai no havien tingut: no quedaven espais en aquells barris densos.

Em demanaven coses tan racionals com la cobertura de tramades per a disposar d'espais i serveis; com la segregació de la velocitat en diferents nivells i amb calçades laterals que feien de "carrer" en el ple sentit d'aquesta paraula. A voltes em demanaven incongruències com que es destinessin els túnels de la Rovira a conreu de xampinyons.

Aquell clima, que he qualificat d'eufòric, no podia durar. Aviat van coincidir, d'una banda, l'autoritarisme i una certa megalomania municipal i, de l'altra, el divisme intractable d'alguns col·legues,, que van portar la continuïtat de mal borràs en perjudici de la "ciutat amable" que és Barcelona, malgrat tot. Jo estic contra les grans torres de vidre, com a producte d'una "sembra" indiscriminada; però sí que crec en la fita urbana coincident en un punt important de la ciutat.

EL PAISATGISME

Tornem a l'ETSAB però d'un període més recent, per parlar de la qüestió del paisatge. Tu ets un dels introductors d'aquests estudis específics a Catalunya (i, per tant, a Espanya). Com va anar?

A l'ETSAB, els anys quaranta, ja se sabia que entre les atribucions de l'arquitecte hi havia la de projectar jardins i parcs. Però no s'havia parlat mai de paisatge perquè els autors clàssics tampoc no ho havíem fet. En els innovadors plans d'estudis de 1957 i 1964, hom va introduir l'arquitectura de paisatge i jardineria, que s'encarregà al catedràtic Josep M. Sostres, després a Lluís Riudor i després a Joan Bassegoda, fins que l'assignatura va passar l'any 1982, al Departament d'Urbanisme. Per altra banda, s'ampliava l'abast de la Història, que passava a ser Història de l'Arquitectura, Urbanisme i Paisatge.

Aquest trànsit va ser una decisió del director de l'ETSAB per donar sortida a una doble vaga d'alumnes i professors de l'assignatura de Jardineria i Paisatge. Recordo molt bé els fets: ens vàrem trobar amb una assignatura morta que calia ressuscitar i la solució va ser invitar aquell curs a tres professors de prestigi reconegut. Entre ells, Nicolau

M. Rubió i Tudurí, que va fer una classe-conferència-taller memorable que encara recordem els que hi érem. Després van seguir-lo Miquel Vidal i l'enginyer agrònom José Carrillo de Albornoz, que configuraren l'assignatura i que, quan l'ETSAB va encetar els estudis de Doctorat, em vingueren a proposar-me Paisatge. Jo vaig creure que no es tractava d'això, sinó de fer un Màster i així va néixer el curs actual, per a graduats superiors, que encara dura i amb molta bona salut. Més tard, invitacions successives dels vicerectors Vicenç Bonet i Jaume Pagès a preparar un esbòs de carrera de Paisatge i la meua jubilació, el 1990, van deixar-ho en les mans de Rosa Barba, que va culminar feliçment l'anomenada titulació de Paisatge de segon cicle de 3 anys, que avui està en trànsit d'adaptar-se al projecte de Bolonya. Deixant ara de banda la història –que no és el més interessant–, jo sempre he cregut que l'urbanisme era, sobretot, una forma de fer paisatge urbà, i m'ho va confirmar l'aparició del llibre d'Aldo Rossi sobre l'arquitectura de la ciutat. Anant, però, un xic més enllà, hom constata que la definició queda curta i Gregotti la va eixamplar quan va treure *L'architettura del Territorio*. Crec que tant l'arquitectura com l'urbanisme i el paisatge es mouen a l'entorn de la forma i com que, a més, el paisatge és precisament la forma de l'entorn, no dubto a repetir que el nou nom de l'urbanisme serà paisatge. Aleshores, quedarà clar que una part del paisatge és urbanisme i que l'arquitectura hi juga el paper important que deia Rossi. Com pots veure, la meua resposta ha estat un llarg preàmbul, per a explicar unes conclusions concretes i curtes.

OBRA PRÒPIA

Si et sembla, tornem a l'arquitectura. Les teves preocupacions com a arquitecte deuen haver anat canviant. Si compares, per exemple, els angles aguts i les peces triangulars de la casa Seix amb el volum massiu de l'agència de "la Caixa" del carrer de l'Escorial que havies fet, això em sembla evident. O els hexàgons d'aquella casa de la Cerdanya tan interessant. També és ben diferent de l'edifici en cantonada al passeig de Sant Joan, encara que aquí l'especificitat del tipus ho pot explicar. Fins a l'exercici eclèctic de fer les torres de la Vila Olímpica a la manera teva i a la manera d'en Mitjans... Com expliques els canvis al llarg de tots aquests anys? Quines en són les constants?

El coneixement que demostres de la meua obra, de la qual no he fet mai gaire propaganda, em deixa admirat. Anant, però, a la pregunta, jo no m'adono d'haver canviat, com tu dius. Sí que és cert que les obres són variades, però això és fruit de la inspiració i del coneixement de cada moment. Ens ho creiem o no, això de la inspiració? Jo penso que l'obra artística és sempre el "salt en el buit", com tantes vegades s'ha dit. Et plantejes un problema funcional i intentes resoldre'l en la forma obligada (cas d'un solar) o en la forma més adequada. En la composició, sempre hi ha un joc, és a dir, pateixes però et diverteixes. I surt el que surt! Potser he estat massa simplista en la meua resposta i he deixat d'esmentar les influències diverses: el que he vist, el que he llegit, el que m'han dit, el que he pensat, l'humor amb que m'hi poso, amb un llarg etcètera; sempre fent referència a la memòria d'allò què hom ha viscut. No ens enganyem! L'arquitecte sovint es copia (parcialment) a si mateix. Per això, el que té la sort de tenir molta obra –no apilada- o el que fa més anys que fa crítica i autocrítica són els que van modificant la seva producció més profundament i eficaç.

Quines de les teves obres valoren més? Per què?

Curiosament, valoro més les obres d'arquitectura que les d'urbanisme, malgrat que aquestes tenen sempre importància social. Però és que els plans d'urbanisme els prosituïm entre tots tan fàcilment! Jo crec que el Pla de Palma de 1972 aportava coses noves (com ara la creació d'eixos i nodes cívics, estimulada per les ordenances), mentre que el de Múrcia (1977) era com un enorme "tour de force" per la magnitud del territori i pels cinquanta nuclis urbans –poblets– dispersos. Com a més innovador, vaig intentar racionalitzar i frenar l'edificació anàrquica a la *huerta* mitjançant una trama de carrils que feien quadrícula i preservaven tots els interiors dels quadrats. El Pla de Tortosa 1981 era també sobre un extens territori, però no tant com Múrcia. Com es diu ara, i vistos a distància, tots tenien el seu "morbo", i sort d'això! En el terreny intermedi del pla parcial, ja t'he dit com m'ha sorprès favorablement veure el desenvolupament en obra acabada del Pla del CR-3, al Nord de Múrcia. La proporció del verd intersticial era generosa i el mercat ho ha valorat, segons em diuen. Durant quinze anys, fins a 1976, vaig realitzar bona qualitat d'obra per a l'actual grup Uriach a Barcelona (Clot) i a Sant Fost de Campcentelles, principalment. En el camp de l'obra pròpia, estic moderadament satisfet –satisfet del tot no ho estàs mai– de la casa Carner a Tartera (Cerdanya), de la casa Cendrós a la Rambla de Sant Feliu de Guíxols, de dues cases bessones però exemptes a Cereja (Llívia), de la casa Seix a Arenys de Munt i de la remodelada casa Tonya a Saurí (Sort). En el camp de les plurifamiliars, a Barcelona vaig tenir la sort de construir les cases Rocabayera al Poblenou, la casa Banaset (Passeig de Sant Joan-Còrsega) els blocs-torre de la Vila Olímpica amb en Mitjans, una gratíssima experiència. A més, tinc un bon record de la casa unifamiliar Puig-Conde al final del desert de Sarrià, avui molt remodelada. Però et confesso que quan hi passo encara em miro atentament la meua primera obra, la casa Barba al carrer de Camps i Fabrés i al carrer de la Torre. Pel que fa a la teua segona pregunta, et contestaré amb una resposta molt senzilla: sigui quina sigui la categoria, l'únic que em preocupa és fer-ho bé. La resposta és també vàlida pel que fa a l'ensenyament, com ho exposo a la pregunta final.

FINAL

Digues els quatre arquitectes que t'han impressionat més i quines són les cinc lectures sobre arquitectura que t'han marcat més.

Això sembla un concurs de TV. Però t'ho contestaré i em repetiré.

Sí, crec que el Moviment Modern (1918–1939) és el gran moment de l'arquitectura del segle XX i, fins ara, per a mi Wright, Gropius, Le Corbusier i Mies són els que més ens han marcat a tots. Després, per llei de vida, ha calgut anar-los substituint pels successors, com ara Aalto o Saarinen, a la primera generació; Breuer o Philip Johnson, a la segona i P.Smithson, Gardella o, Albini a la tercera. Però tots van units en el mateix esperit, perquè comparteixen la mateixa herència.

Ara parlem del llibre influents en mi. Probablement Sitte, Mumford, Le Corbusier, Lynch i B. Secchi en el camp de l'urbanisme, mentre que Giedion, Le Corbusier altre cop, Christopher Alexander, Quaroni i De Carlo en el camp de l'arquitectura. Probablement són més, i probablement m'equivoco en fer la valoració sense pensar, sobre la marxa.

Com a professor i pare d'arquitectes, crec que la teua opinió pot interessar especialment els estudiants. Què creus que seria important transmetre als qui ara estant intentant accedir a aquesta professió.

Recordo que el dia que vàrem rebre les darreres "paperetes" (ja no existeixen) amb l'aprovat de cinquè curs, en un acte bastant solemne a la Sala de Professors (tampoc existeix) de l'escola vella, quan ja ens n'anàvem pel passadís llarg, ample i decorat, un professor, l'Eusebi Bona, va sortir de la Sala i de lluny ens va interpellar cridant, en aquell moment d'iniciació a la vida d'arquitecte. Va dir-nos: "Però, sobretot, recordin això: la moral sempre ben alta." Aquella sortida ens va fer riure a tots, però ara penso que era el consell fonamental que ens havia de transmetre.

Ja que m'has posat amb la teua pregunta en una situació semblant, et diré que el consell és, sobretot, recomanar la seriositat i l'honestat en tot l'arc de la feina professional. Per ser un bon arquitecte és evident que calen unes facultats, que es tenen o no es tenen. En ambdós casos, es poden cultivar, imprescindiblement, en l'àmbit de l'honoradesa. L'honoradesa amb què es planteja la realització de qualsevol encàrrec et farà veure que, al darrere de la feina, hi ha l'exigència d'un servei que no es pot deixar de banda, per molt que aspirem a l'èxit o a la fama personal. Uns neixen bons arquitectes, d'altres se'n fan i arriben on arriben, però ambdós grups només per mitjà d'un exercici professional compromès i servicial.

Ja ho veus, Ferran, m'has obligat a acabar l'entrevista amb una certa solemnitat, expressant molt sincerament el que crec que ha de ser un arquitecte.

Espero haver estat útil a algú. Si no, jo seria el primer a incomplir la regla del servei que m'he atrevit a formular.

PLAN PARCIAL DE MURCIA, 1982
Ensanche Norte, primer sector CR-3

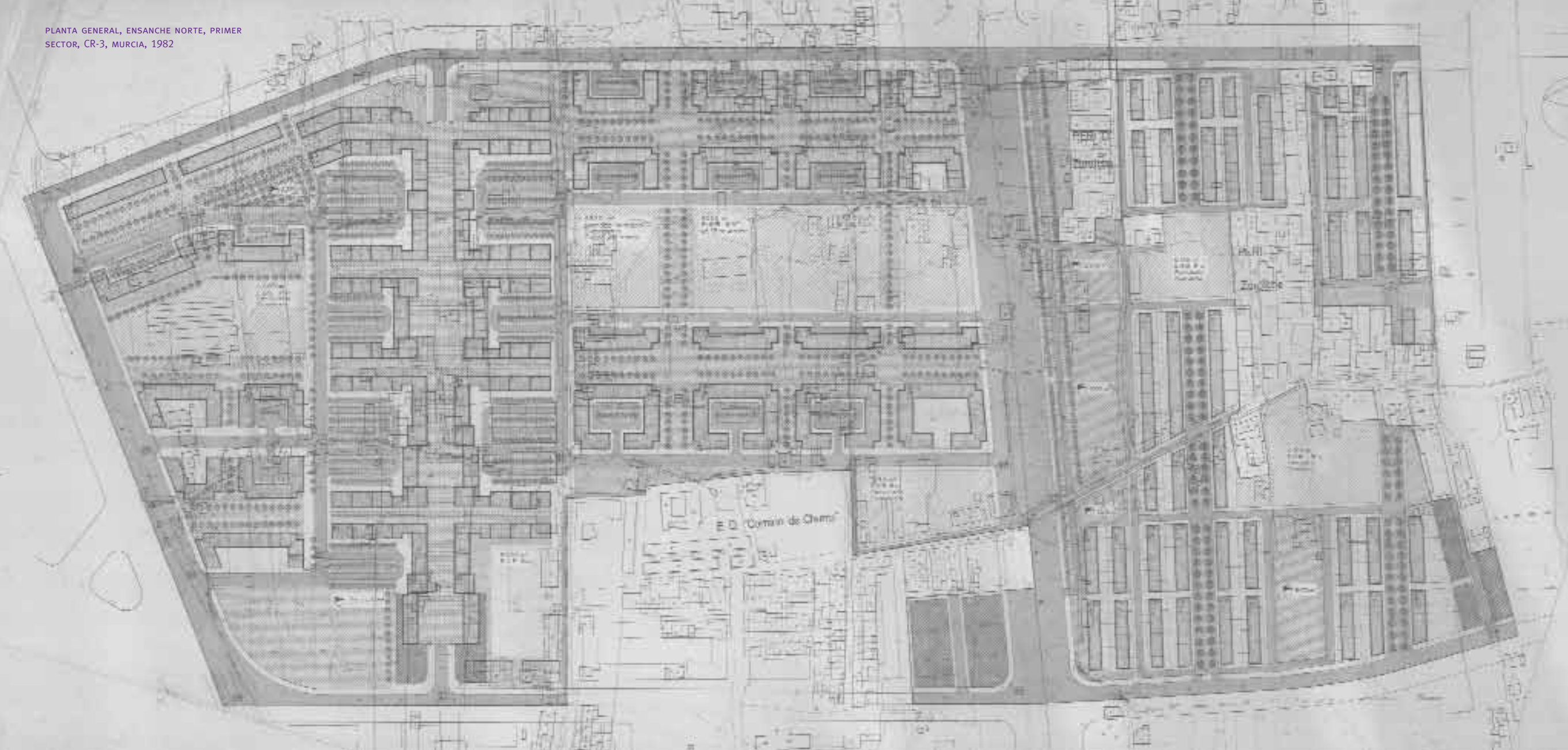
FOTOS: ROSA GARCÍA VILLABA

AVENIDA DE EUROPA
DESDE LA CALLE DE ABENARABI

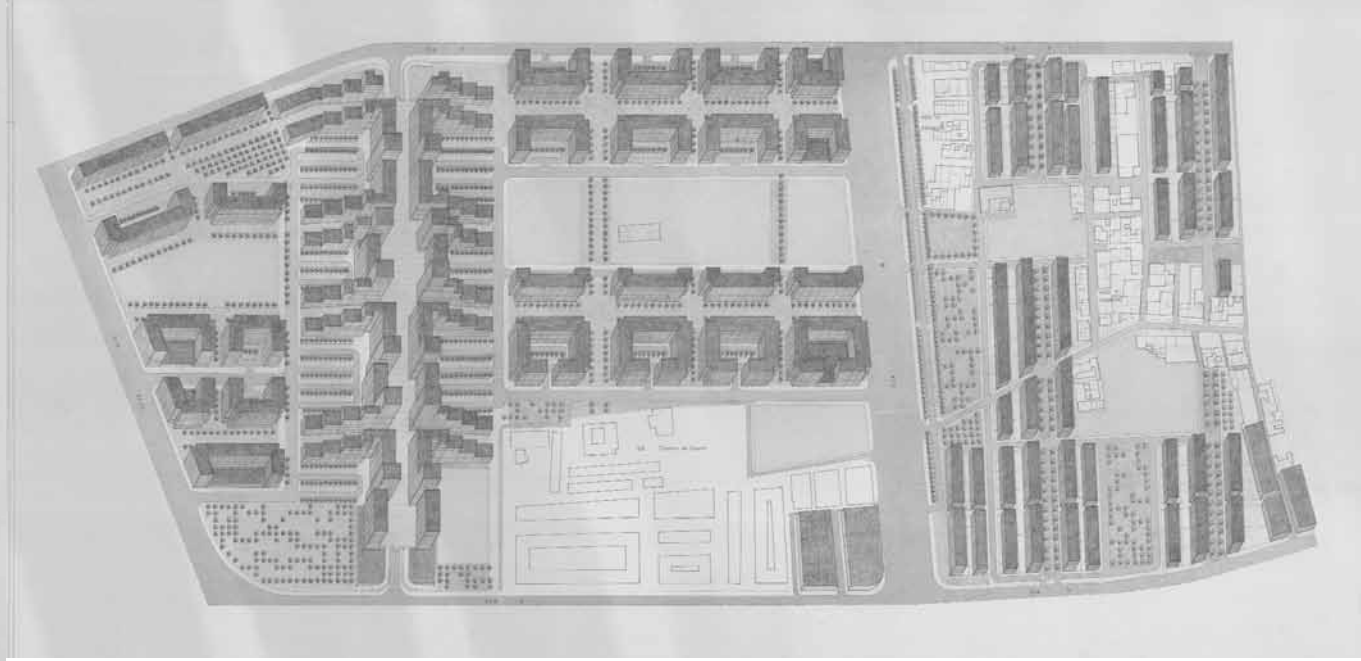

PLANTA GENERAL, ENSANCHE NORTE, PRIMER SECTOR, CR-3, MURCIA, 1982

EQUEMA DE VIALIDAD RODADA, ENSANCHE NORTE, PRIMER SECTOR, CR-3, MURCIA, 1982

AXONOMÉTRICA, ENSANCHE NORTE, PRIMER SECTOR, CR-3, MURCIA, 1982

PARQUE DE JUAN CARLOS I

PASEO DE SANTA ÁGUEDA

